
Heller Ágnes

MARX ÉS A MARXIZMUS MA

Módos Magdolna fordítása

A Marxról feltett kérdések soha nem voltak azonosak a marxizmus kapcsán felvetett kérdésekkel. Egyetlen Karl Marx nevű ember létezett, aki számos könyvet írt, ám a marxizmuson belül mindig is sok leágazás és irányzat létezett, melyek ádáz harcot vívtak egymással: ezek mindegyike Marx egyedül hiteles értelmezőjének tekintette önmagát, és félreértelmezéssel, hamisítással, sajátos érdekek kiszolgálásával vádolta a többi. Ha Marxról teszünk fel kérdéseket, tudjuk, kiről beszélünk, ám ha a marxizmus kerül szóba, azonnal felmerül a kérdés: melyik válfajára is gondolunk? Marx egy alkalommal kijelentette: „Nem vagyok marxista, Karl Marx vagyok”, és igaza volt. Kétségtelenül létezik kapcsolat a marxizmus különféle irányzatai és Karl Marx művei között, ám ezek egyike sem oksági kapcsolat. Karl Marx nem oka a marxizmus egyik fajtájának sem, és a marxizmus egyik fajtáját sem tekinthetjük emez ok következményének. Inkább azt mondhatjuk, hogy bizonyos politikai mozgalmak és érdekek, melyek maguk is különböznek egymástól, olyan alapszöveget kerestek, amely megerősíti állításaikat, és elméleti igazolást nyújt számukra. Erre Marx már létező szövegeiben találtak rá még az ő életében, tehát módjában állt tiltakozni egyes értelmezések ellen, az ellen azonban már nem tiltakozhatott, ami halála után sok évtizeddel történt. Pontosabban szólva, ezek az irányzatok a maguk alapzatát nem Marx összes szövegében találták meg, hanem azokban az egyes szövegekben, amelyek leginkább illettek politikai céljaikhoz.

Ám noha Karl Marx nem volt oka a marxizmusnak, a marxisták nem teljesen véletlenül választották ki az ő személyét és műveit. Karl Marx többnyire szemlélődő életet élt, olvasott és írt, két alkalommal mégis bemerészkedett a politikába, igaz, csak rövid időre. Mindkét alkalommal „kommunistának” nevezte önmagát is és az általa támogatott szervezetet is. Írásaiban számos vonást ötvözött, melyek között nem egy volta-képpen önellentmondó és egymással összebékíthetetlen volt, és pontosan ez a keverék jelleg tette ezeket olyan nagyon vonzóvá ideológiai szempontból.

Először nézzünk néhányat ezek közül a vonások közül. Marx elmélete szekuláris volt, a vallásokat elutasította, mondván, hogy azok nem mások, mint a nép ópiuma, hamis illúziók, a kizsákmányolás következményei stb. A vallásokkal a tudományt állította szembe. Ne feledjük, hogy a XIX. század első fele, Karl Marx kora az a korszak volt, amikor a vallás helyébe a tudomány lépett a modern világ elsődleges magyarázójaként. A tudomány piedesztálra került; nevében fogalmazódtak meg az igazság mint olyan egyetemes követelményei. Noha a XX. században továbbra is a tudomány maradt az uralkodó világmagyarázat, az egyetemes magyarázat metafizikai törekvéseivel mindazonáltal felhagyott. Ebből az következett, hogy legalábbis a XX. század második felében az igazság két fogalma, az igazság mint bizonyos dolgokról való igaz tudás, valamint a feltáró igazság, a mindenre kiterjedő vagy abszolút igazság elvált egymástól. Marx korában még nem így állt a helyzet. Közvetlen elődeinél, mind Hegelnél, mind a pozitivizmus kezdetén (mint Comte-nál) e különböző fogalmak végső

összeolvadása még adottnak számított. A tudománynak azonban nincs revelatív szerepe. Egy állítás akkor tudományos, ha megcáfolható. Ha egy elmélet nem cáfolható, vagyis ha nem lehet bebizonyítani, hogy hamis, hanem csak igazolható (ha igaz volta bizonyítható), akkor az vagy vallási, vagy metafizikai elmélet. A marxista elmélet igazságkövetelése kétségkívül metafizikai. Csakhogy éppen ebben állt vonzóereje. A szöveg tudományos volt, a zenéje azonban ismerősen csengett a zsidó-keresztény-európai hagyományon belül. A zene megváltást ígért. Rámutatott a „kiválasztott népre” – ezúttal a történelem és nem Isten kiválasztott népére –, a világ proletárjaira. A történelem igazsága a proletariátus álláspontja felől tárulkozott fel. A vallási hagyomány atitűdje s vele együtt a vallásos képzelet hagyománya megőrződött, azaz „a mindentől való megfosztottság az utolsó lépés az üdvözülés előtt”, „a megváltás tetteinken múlik, ámbár tetteinktől függetlenül is megmutatkozik”, „harcunk az utolsó harc”. Nem ismétlem meg Löwith felvetését, mely szerint a marxi gondolkodás nem más, mint szekularizált teológia. Csak azt kívánom hangsúlyozni, hogy Marx sok, rendkívül eredeti felfedezését és megfigyelését a megváltás metafizikai elméletének láncolatává fűzte egybe, s hogy ezt számos követője magáévá tette. Jóllehet a hit a tudományban és a vallásban mást és mást jelent, a marxistákat e kettő ötvözése érdekelte. A marxizmusban úgy lehetett hinni, mint egy vallásban, a marxizmust át lehetett alakítani egyfajta zárt világmagyarázattá. A marxisták azon az alapon utasíthatták el a társadalmi és a politikai élet minden nem marxista vagy másfajta marxista értelmezését, hogy az tudománytalan, nem pedig egyszerűen csak hamis vagy eretnek elképzelés. Ez azzal járt, hogy miközben a bizonyosság igényével léptek fel, nem voltak képesek meghallgatni az érveket. Mi több, folyvást a gyanú hermeneutikáját gyakorolták. Vagyis egy érvt nem másik érvtel szembeállították, hanem az ellenérvtnek mindig idegen osztályhelyzetet vagy egyéni érdeket tulajdonítottak. (Például: „Azért beszélnek így, mert az imperializmus ügynökei.”) Ekképp bizonyos állításokat akkor is kétségbe lehet vonni, ha hatóerőt tulajdonítanak nekik. Az effajta taktika az egyistenhit örökségéből ered, abból az örökségből, amelyet a marxisták radikálisan elvetettek. Igaz persze, hogy mind az érvek, mind a minősítések világiak és az állítások szerint tudományosak maradtak.

Marx műveinek másik vonzó vonása, legalábbis a marxizmus számos ágazata számára, a radikalizmus volt. Pontosabban, kiválasztották Marx életművéből a legradikálisabb szövegeket, azokat, amelyek az 1848–49-es forradalmak idején születtek. Ezekben Marx elutasítja az akkori világot. A kapitalizmus, az árutertermelés, a magántulajdon, a polgári társadalom, a demokrácia, az általában vett politika (a világforradalmat leszámítva), a szervezeti mozgalmak, a reformtörekvések, a magasabb bérért és a rövidebb munkanapokért folytatott harc, a társadalmi osztályok, az elidegenedés, a fetiszizmus, a tárgyasítás – mind-mind radikális elutasításra lelnek Marxnál. Ez a radikalizmus – mely Marx írásait a „marxizmus felfedezése” előtt is jellemzi – ma is érzékelhető befolyásra tett szert, és nem csupán a marxista ideológiákon belül, hanem a művelt értelmiség radikális köreiből is. A radikális kultúrakritika (például Adornóé) sokat köszönhet ennek a marxi radikalizmusnak. A marxi radikalizmus fajtáinak legszembeötlőbb ötvözetére Lukács könyve, a TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT a legjobb példa, ebben pedig Az ELDOLOGIASODÁS ÉS A PROLETARIÁTUS TUDATA című tanulmány.

Marx sok írása természetesen meglehetősen nehezen illeszthető össze ezekkel a radikális értelmezésekkel. Ezek az írások viszont referenciapontként szolgáltak a Bernsteinhez hasonló reformmarxisták számára. Ehhez hadd tegyem még hozzá, hogy Marx 1850-es és 70-es években született írásainak radikalizmusellenes vonásai ugyan-

csak magukra vonták egyes radikálisok, mint például Sorel figyelmét, aki *AZ ERŐSZAKRÓL* című könyvében pontosan azért kritizálja Marxot, mert vonakodik elfogadni az erőszakot. Nem csoda, hogy Sorel Lenin és Mussolini nagy csodálójává vált.

*

A következőkben két kérdést tárgyalok külön-külön. Miben áll Marx érvényessége ma, függetlenül a marxizmustól? Mennyiben érvényesek ma a marxizmus különféle fajtáinak hagyományai?

Karl Marx a győztes pozitív tudomány korának filozófusa és társadalomtudósa volt. Amikor gondolkodásának fő jellemzői kialakultak, közelebb állt a napóleoni háborúhoz, mint mi most a második világháborúhoz. A modern világ az idő tájt kezdett körvonalazódni Európában, de sehol máshol, kivéve az Egyesült Államokat, mely akkoriban kívül esett az európai gondolkodás fő sodrán. Azt mindenesetre meg kell jegyeznünk, hogy Engels (aki olykor-olykor tesz néhány utalást Amerikára) úgy hitte, hogy az Újvilág lesz majd a közösségek országa, sőt azt állította, hogy Amerikában már nem létezik az állam. Európában az államforma a monarchia volt, többnyire autokratikus kormányzással, mely alól a plutokrácia által kormányzott Anglia volt a kivétel. És, Angliát leszámítva, nem léteztek emberi jogok vagy polgári jogok, még az írás szabadsága is utópisztikusnak tűnt, miközben a korai iparosítás legvisszataszítóbb formája éhínséget és reménytelen tömegeket, gyermekmunkát és a hagyományos közösségek teljes lerombolását eredményezte. Elbuktak a forradalmak, melyek a KOMMUNISTA KIÁLTVÁNY megfogalmazása idején végigsöpörtek Európán. Ez mégis haladás volt, az egyetlen haladás, melyet a szemlélő láthatott, a létező modern világnak nem volt alternatív modellje. Képzelnünk csak el ezt a helyzetet, és hasonlítsuk össze jelenünkkel. Mert noha jelenleg is vannak a világnak olyan helyei, amelyek a Marx korabeli Angliát idézik, manapság lehet alternatívákat, példákat, perspektívákat találni. Ha Németországnak, Franciaországnak vagy Angliának sikerült legalább elviselhető életet biztosítania az állampolgárai számára, akkor valami hasonlót a világ egyéb részein is meg lehet valósítani. Az, amit a mai szemlélő lát, teljesen független Franciaországot vagy Németországot illető ítéletétől, mivel olyan modern világ tárul elé, amelyben az emberek nem éheznek, ahol nincs gyermekmunka, a többség helyzete nem tökéletesen reménytelen. A modernitás nem csupán rút arcát mutatja.

Marx már nem a kortársunk, noha csak annyiban nem, amennyiben nem az Kant és Hegel, Sismondi és Ricardo, Beethoven és Napóleon. Mivel Marx filozófus és társadalomtudós volt, úgy tekintünk rá, mint filozófusra és társadalomtudósra. Miként minden filozófus és társadalomtudós, ösztönözhet vagy taszítat bennünket, gondolkodásának különböző aspektusait illetően ösztönözhet vagy taszítat. Rokonszenvezhetünk gondolkodásmódjával, vagy rendkívül veszélyesnek találhatjuk azt. (Azért beszélék rendkívüli veszélyességről, mivel minden filozófia veszélyes.) Nehéz azonban és meglehetősen nevetséges is jelentéktelen gondolkodónak tekintenünk őt.

A mai tekintet detotalizáló tekintet. Akár totalizálóként, egyfajta erőteljes holizmusra törekvőként jellemzi valaki Marx gondolkodását, mi több, egyfajta referenciára érzékeny erőteljes holizmusként (amire magam is hajlok), a termékeny befogadás mindenképpen elfogult. Dekonstruálnunk kell Marxot, hogy a kortársunkká válhasson. Pontosán ezt hajtotta végre olyan szépen J. Derrida *MARX KÍSÉRTETEI* című könyvében. Ám még ilyen messzire sem kell mennünk a dekonstrukcióban ahhoz, hogy felmutathassunk bizonyos eredményeket.

Természetesen nem írhatom elő egyetlen filozófusnak sem, hogy hogyan dekonstruálja Marxtot, vagy hogy mit tekintsen legnagyobb hozzájárulásának mai vitáinkhoz. A magam interpretációi közül csupán egyet említék. Véleményem szerint Karl Marx a modernitás legérzékenyebb és legnagyobb teoretikusa Hegel és Max Weber mellett vagy inkább Hegel és Max Weber között. Egyetlen megszorításom van csak: Marxról mint társadalomtudósról, nem mint politikafilozófusról beszélek. A modernitás problémája ezért volt (számára) azonos az iparosodás és a kapitalizmus problémáival, vagyis, az ő kifejezésével, a termelőerők fejlődésének és a termelés kapitalista viszonyainak problémáival, melyeket együttesen kapitalista termelési módnak nevezett. Marxnak nem volt politikaelmélete, meglehetősen hidegen hagyták a politika ügyei, mint például a kormányzás és az uralom, a döntéshozás folyamatai, a hatalommegosztás, a tanácskozás intézményei, a választójog, benne a női választójog kérdései, a kisebbségi jogok vagy a jogok általában, a nemzet és a nemzetállam, a háború és a béke. Ezeket az alapvető kérdéseket Marx kirekesztette elmélete fő vonulatából, a kapitalista alapon nyugvó felépítmény körébe számúzta azokat. Egyes történelmi témák elemzésénél Marx tudta, hogy nem erről van szó, általános elméletében azonban teljesen figyelmen kívül hagyta a politikai problémákat. A marxi elmélet holisztikus kereteinek temporalizálásával mindez érthetővé válik: a forradalom elsöpri a kapitalizmust, és az állam elhal; tehát miért kellene olyasmivel foglalkozni, aminek órái meg vannak számlálva? Számunkra azonban, akik nem holisztikus keretek között gondolkodunk, és akik a politikát nem a modernitás felépítményének, hanem viszonylag független, saját dinamizmussal rendelkező szférának tekintjük, komoly hiányosságnak számít a politikaelméletnek, főleg a demokrácia vagy a republikanizmus elméletének hiánya. Ha a modernitást politikai dinamizmusa nélkül tárgyaljuk, úgy meglehetősen sántít a beszélgetés. Ami pedig még ennél is rosszabb volt, az az, hogy mivel Marxnak nem volt politikaelmélete, Lenin könnyedén kiegészíthette a magáéval.

Ha a társadalomelmélet területén maradunk, jobb, ha a rekonstrukciót az értékelés szintjéről bontjuk ki. Végtére is ez a dekonstrukció eljárása. Tudjuk, hogy szerkezeti aspektusát illetően a marxi elmélet (történetileg) egyfajta egységet alkot a normatív aspektussal, ám mivel ezt a kapcsolatot maga Marx hangsúlyozta, megtehetjük, hogy ugyanezt fordítva végezzük el. Vagyis, a kizsákmányolás mértékét Marx gazdasági kérdésként tárgyalta, jóllehet normatív probléma. Marx a modernitásnak olyan sok lényegi vonását rekonstruálja, hogy én most csak néhányat sorolhatok fel. Először is meglátja, hogy a modern társadalom funkcionalista, és ezt illetően szöges ellentétben áll minden modernitás előtti társadalommal, vagyis a modernitásban az ember funkciója határozza meg azt a helyet, melyet a társadalmi hierarchiában elfoglal. Mivel Marx leírásában a modern társadalom tőkén alapuló társadalom, ezért fő funkciói óhatatlanul a munka és a tőke. A munkás és a tőkés viszonya a maga osztályához ennélfogva esetleges: ha valamelyikük funkciója megváltozik, ezzel megváltozik a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye is. Marx leírása szerint a kapitalista társadalomban állandó forradalom zajlik, melynek során eltűnik minden hagyomány és megszentelt szokás, nem marad meg semmi, ami szilárd. Határok csak azért léteznek, hogy át lehessen hágni rajtuk. Marx arról is beszél, hogy a modern társadalom olyan társadalom, amelyben az emberek, a termékek és a szolgáltatások a piacon cserélődnek, ahol minden árucikké válik. Minden félreértelmezés ellenére azt hangsúlyozza, hogy maga a csere igazságos (ő maga elutasította az igazságszolgáltatást), és a cserét folytató emberek szabadok.

Nem kívánok hosszasan időzni Marx piac iránti gyűlöletének összetett okainál, csupán kettőt emelek ki közülük: a piacon zajló csere irracionális, és olyanfajta egyenlőség, amely egyenlőtleniséget teremt, mi több, növeli azt. Az elsőhöz azt a megjegyzést fűzhetnénk, hogy a termékek és a szolgáltatások elosztásának nincsenek teljességgel racionális módjai, s hogy a Marx által javasolt módok ezeknél jóval irracionálisabbak. Az azonban tagadhatatlan, hogy a második állítás helytálló. Igen, megfigyeléseink alapján kijelenthetjük, hogy a piacon zajló bármely egyenlő csere növeli az egyenlőtleniséget; ez a paradoxon fellelhető minden piaci viszonyban. Ezt a paradoxont pedig valóban Marx látta meg. Nem létezik láthatatlan kéz, amely újraszabályozásról gondoskodik a piacon. Az mindenesetre bizonyos, hogy a Marx által mindebből levont következtetés elfogadhatatlan. Ha semmiféle láthatatlan kéz nem hozza helyre a tisztán önszabályozó piac romboló eredményeit, akkor látható kéznek kell a helyreigazítás feladatát elvégeznie. Ez nem volt eléggé radikális Marx számára, akit mindenekelőtt nem az egyenlőség érdekelt, hanem minden autonóm ember egyedisége. Ez igen vonzó filozófiai-normatív eszme, csakhogy a társadalomelméletben nincs relevanciája.

De menjünk tovább. Szokás manapság arról beszélni, hogy Marx minden jóslata téves volt. Én inkább azt mondanám, hogy csak azok a jóslatai bizonyultak tévesnek, amelyek a kommunista utópiához vezető nagy narratíva Marx által megfogalmazott változatából következtek (mint például a bekövetkező világforradalomra vagy az áru-termelés megszűnésére vonatkozó jóslatok), s hogy valószínűleg ez is megjósolható volt. Inkább ennek az ellenkezője lehet számunkra meglepő, vagyis hogy milyen sok jóslata – a kapitalizmus mint modernitás rekonstrukciójából eredő számos jóslat – bizonyult helytállónak. Beszéltem már az árucseré paradoxonáról, a funkcionális viszonyok egyre növekvő uralmáról, a tőke állandó forradalmasító szerepéről, a modern technika fejlődésének egyre nagyobb sebességéről, az ember gépek általi helyettesítéséről (az automatizálásról), de említhettem volna a tőke egyre nagyobb felhalmozódását, centralizációját, a kapitalista mezőgazdaság kialakulását, a „tőke társadalmosításának” kötvények és részvények révén jelentkező egyre nagyobb fontosságát, a városok növekedését és a kapitalizmus világméretű terjeszkedését. Marx voltaképpen meglehetősen jól következtetett a modern társadalom lényeges tendenciáira, amíg el nem ért addig a pontig, ahol már lehetetlen volt minden további következtetés, mivel a jövőbeli megváltó lényegi változás a Marx tulajdon nagy narratívája szerinti megváltó paradigma szellemében fogalmazódott meg.

Marx meglátásai a legkülönbözőbb társadalomelméletekbe ágyazódtak bele; ezek képviselői közül némelyik marxistának tekintette magát, mások nem, megint mások még csak nem is olvastak Marxot, ám különböző közvetítések révén megismerték és magukévá tették valamely álláspontját. Ezekre itt most nem térhetek ki. Csak annyit jegyezek meg, hogy még a nagy narratíva is lelhetett és voltaképpen lelt is termékeny befogadásra a történetírásban. De most nem időzhetek Mehringnél, Hobsbawmnál vagy akár Wallersteinnél. A marxizmusról mint ideológiáról kívánok beszélni, vagyis inkább mint ellenséges politikai mozgalmak számos különböző ideológiájáról.

*

Bizonyos marxi szövegek és tézisek ideológiai kisajátításának dzsungeléből két tipikus esetet választottam. Tipikusnak azokat nevezem, amelyek tartós hatással voltak a XX. század történelmére, és amelyek nélkül minden másképp alakult volna. Egyrészt tehát a szociáldemokráciáról beszélek, másrészt a leninizmus-bolsevizmus ideológiájáról. A szociáldemokrácia eredménye a jóléti állam kiépítése volt, a leninizmus követ-

kezménye pedig a totalitárius intézmények, államok és társadalmak létrehozása. Ismételten hangsúlyozom, hogy nincs oksági kapcsolat Marx életműve és a szociáldemokrácia vagy a modern totalitárius diktatúra között. Ha ez bizonyításra szorul, amit, elismerem, lehetetlen elvégezni, akkor az empirikus bizonyítékokat emelném ki. Az angolai szakszervezeti mozgalom, amely soha nem fogadta el Marxtot, egyfajta jóléti állam megteremtésére törekedett, a totalitarizmus két fajtája pedig, nevezetesen a fasizmus és a náciizmus anélkül eresztett gyökeret Európában (majd a fasizmus másutt is), hogy Marxra támaszkodott volna, inkább szembehelyezkedett vele. Ez azonban korántsem csökkenti Marx ideológiai felhasználásának történelmi hatását.

Marx szociáldemokrácián belüli befogadása társadalomelméletére támaszkodott: a kapitalizmust illető kritikájára, a proletariátus modern ipari társadalomban beteljesítendő küldetésére és szerepére, a szocializmus marxi távlataira. Marx radikalizmusának fontossága csökkent, társadalomelmélete pedig politikai dimenzióval bővült. Ezt a politikai dimenziót a demokrácia jelentette. Ebből az következett, hogy a kapitalizmus egyfajta szocialista társadalomba való átalakulásának lépésről lépésre kellett megvalósulnia, az egész nép akaratából – a népi szuverenitás alapján – demokratikus folyamatok, reformok révén. Ezt a politikai aspektust, melyben a hangsúly a demokráciára került – ezáltal pedig a politikai szabadságjogokra, az emberi, valamint a polgári jogokra, az általános választójogra, benne a nők választójogára –, a XX. század kezdetén a mozgalomnak azok a tagjai is elfogadták, akik megőrizték Marx radikalizmusát, és hittek a bekövetkező világforradalomban, mint tette ezt Rosa Luxemburg, aki támogatta a Jaurès vezette francia szocialisták aktív részvételét a Dreyfus mellett kiálló mozgalomban, és 1917-ben azért kritizálta Lenint, mert elvetette a demokratikus eljárásokat.

Ismétlem, a szociáldemokrata mozgalom nem mondott le az úgynevezett szocialista távlatokról, vagyis arról az eszméről, hogy (a jövőben) mindenképpen meg fog valósulni egy szocialista társadalom, egy igazságos társadalom, csak éppen a megvalósítás eszközeit demokratikusnak képzelték el, tehát a forradalmat reform váltotta fel. A korai szociáldemokrácia, ha szabad így fogalmaznom, megőrizte a marxi nagy narratívát a jövőképpel együtt, figyelmét azonban a jelenben lehetséges tettek felé fordította, arra, hogy a munkások érdekeit a jelenben védje meg. Ez nem követelt semmiféle metafizikai vagy kvázi-vallásos hitet. A nagy, merész vállalkozás kikerült a látókörből, maradt helyette a türelmes munka, a meggyőzés, a részvétel, olyasfajta dolgok, melyek az értelmiség számára lehetővé tették, hogy elégedetten megmaradjon nyárspolgári életében. Amikor Eduard Bernstein megfogalmazta híres jelszavát, hogy a cél semmi, a mozgalom minden, akkor az apokaliptikus elgondolások helyébe a mindennapi gyakorlat lépett.

A szociáldemokrácia jó érzékkel tapintotta ki a modern társadalmi berendezkedés követelményeit és lehetőségeit. A modernitás modellje a szabadság és az egyenlő lehetőségek, noha nem az egyenlőség eszméjén alapul. A szociáldemokrata mozgalom előtérbe helyezte a szabadságot annak pozitív politikai szabadságként való értelmezésében is, és éppígy tekintett az egyenlő esélyek követelményére is. Való igaz, a lehetőségek soha nem egyenlők, mivel állandóan újabb és újabb lehetőségek merülnek fel, a lehetőségek viszonylagos egyenlőségét azonban programként lehetett vállalni. Ehhez mindenekelőtt a piaci viszonyok korrekciója szükséges. A szociáldemokrácia elfogadta Marxnak azt az elméletét, mely szerint az egyenlő piaci csere növeli az egyenlőtlenséget. Az erre adott (időszerű, majd később véglegessé váló) válaszuk mindazon-

által nem a piac megszüntetése volt, hanem az árucikkek és a szolgáltatások állami beavatkozás útján történő újraelosztása, vagyis a lehetőségek újraelosztása. Nem a gazdasági egyenlőtlenségek megszüntetése volt a cél, hanem a gazdagok és a szegények közötti szakadék szűkítése. A „szocialista társadalom” jelszavát lassan felváltotta a társadalmi igazságosság jelszava, melybe beletartozott a progresszív adózás, a munkanélküli-segély, az ingyenes egészségügyi ellátás, az ingyenes közép- és felsőszintű oktatás, az alacsony lakbérek követelése és így tovább.

A szociáldemokrácia igen sikeresnek bizonyult, ha nem is a szocialista társadalom megteremtésében, de a szocializmusnak mint a modernitás egyik tendenciájának megalapozásában. A „szocialista társadalom” valójában képtelenség, hiszen egy statikus modell produkcióját és reprodukcióját követeli meg, aminek eredménye a modernitás dinamizmusának megkövesedése. Mivel pedig a szociáldemokrácia ugyancsak demokratikus, az elképzelés megvalósításához széles körű támogatás szükséges, ami viszont azzal jár, hogy egyetlen pártot sem választanak meg rendszeresen újra és újra. Ha valaki ezt nem látta volna előre, annak számára nyilvánvalóvá vált a mind a mai napig létező jóléti társadalom válsága idején, noha a jóléti társadalom még mindig távol áll a XIX. században elfogadott szocializmusmodellől. Csakhogy nem csupán a szocialista társadalom képtelenség, a kapitalista társadalom is az. Szocialista irányultság nélkül a kapitalizmus ámokfutóvá válik. Hogy egyértelműbben fogalmazzak, a kapitalizmus állandó forradalmi állapotban van, folyvást a fejük tetejére állítja az intézményeket, eltépi a hagyomány kötelekeit, megváltoztatja mindennapi szokásainkat, kötelességeinket, idő- és térfelfogásunkat. A tiszta kapitalizmusra irányuló tendenciával összehasonlítva a szocializmus (mint tendencia) társadalmilag, jóllehet nem politikailag, konzervatív. Miközben kiáll a társadalmi igazságosság és az újraelosztás mellett, konzerválja a közösségeket, az emberi méltóságot, a hagyományt, az elavult életmódokat – folyamatosan lelassítja a kapitalizmus forradalmi dinamizmusát. A kereszténydemokrácia meglátta a szociáldemokráciának ezt a konzervatív vonását, és megpróbálta „megtisztítani” a marxi, szekuláris hagyománytól. A modern társadalmat az ingamozgás metaforájával írhatjuk le. Valahányszor a szocializmus irányában leng ki az inga (legalábbis a világnak azokon a részein, ahol a modernitás megvetette a lábát), a modernitás dinamizmusa minimumra csökken, az egyéni kezdeményezés megnyirbálódik, és helyébe a paternalista bürokrácia döntéshozó folyamata lép. Az élet ezzel egyidejűleg megkövesedik, statikussá válik, s csorbul az emberi méltóság. Amikor azonban a dinamizmus a tiszta kapitalizmus felé mozdul el (ami az utóbbi tíz évben a világ legnagyobb részén megtörtént), akkor növekszik az egyenlőtlenség, szélesedik a szakadék a gazdagok és a szegények között, társadalmi feszültségek, forradalmak vagy éhínség – vagy mindez együtt – fenyeget.

A tapasztalatok alapján feltételezhetjük, hogy a belátható jövőben felerősödik a szocializmusnak nevezett tendencia, az újraelosztás, a gazdagok és a szegények közötti szakadék szűkülése (ámbar nem bezárulása) felé mutató tendencia az egyes államokban és a különböző államok között. Ehhez a tendenciához szociáldemokrata politikára van szükség. Azt várhatjuk tehát, hogy újfajta szociáldemokrata politika jelenik meg ismét bizonyos államokon belül is és az államközi kapcsolatokban is.

*

De mi köze van egy effajta tendenciának Marx kísérteteihez? Valami kell, hogy legyen, az asszociáció útján. A szociáldemokrata hagyományon belül Marx nevéhez a kapita-

lizmus, a társadalmi igazságtalanság és hasonlók kritikája társul. Teljesen függetlenül attól a kérdéstől, hogy ez helyes vagy helytelen ideológiai alkalmazása-e Marx műveinek és téziseinek, neve mégis effajta felismerést sugall, és erről a társításról nem feledkezhetnek meg sem a teoretikusok, sem a politikusok.

Marx téziseinek és írásainak másik reprezentatív ideológiai felhasználása a leninizmusban történt meg.

A hivatalos szovjet-kommunista szóhasználat találmánya a „marxista–leninista” elnevezés, mely ideológiájának kettős eredetére utal. Marx társadalomelméletének és nagy narratívájának bizonyos részeit kiemelték, és ideológiai használatra durván újraértelmezték. A hangsúly nem a rekonstrukcióra, hanem az elképzelésre került például az áruterelés, a magántulajdon eltörlése, az általában vett piaci viszonyok, a kapitalizmus önpusztító természete és a világforradalom szükségessége tekintetében. Ezek a szövegek találtattak ideológiailag alkalmasnak az erőszak alkalmazásához és a totális ellenőrzés megvalósításához.

Mint megjegyeztem, Marxnak nem volt politikaelmélete, mert a politikát gazdasági alapon nyugvó felépítménynek tekintette, és mivel a gazdaságot a tőke uralja, a tőkésosztály az uralkodó osztály, s az államot kizárólag uralma megőrzésének eszközeként használja. A kormányzás konkrét formája következképpen nem fontos. Marx modellje homogén volt, nem tett lehetővé olyan eltérést, különbözőséget és heterogenitást, melyet végső soron nem lehetett beilleszteni a homogén egészbe. Voltaképpen ez jellemez minden metafizikai struktúrát vagy a referenciára érzékeny holizmus minden fajtáját. Noha Marx egyszer sem használja a „történelmi materializmus” kifejezést, és még csak nem is utal „dialektikus materializmusra”, legalábbis ami a „történelmi materializmust” illeti, ezt mégis a marxi elgondolás lehetséges és jogos értelmezésének tekinthetjük.

A proletariátus diktatúráját Marx a peremen zajló forradalom „átmeneti” uralmának nevezte, ám ez nem az ő gondolata volt, hanem Blanquitol és más, egyenlőséget hirdető francia kommunistáktól vette át, akikkel egyébként szinte semmiben nem értett egyet a társadalom dinamikáját illetően. Marx, ez a rendkívüli vitázó, olykor nyersen vitázó szellem rendszerint átvett valamit egy másik gondolkodótól, ha az lényegtelen volt számára. Ez a gondolat mindazonáltal középponti fontosságot kapott Leninnél.

Lenin, aki éppolyan kontárnak bizonyult a filozófiában, mint a társadalomelméletben, politikai zseni volt. Azt mondhatnánk, hogy gonosz zseni volt. Amikor gonosz zseninek nevezem, nem erkölcsi mivoltát jellemzem, hanem az általa feltalált politikai intézmények lényegét. Nevezetesen, feltalálta a totalitarizmust: a totalitárius pártot, a totalitárius államot és a totalitárius társadalmat. A politikai intézményeket illetően Mussolini és Hitler is Lenintől tanult. Azóta számos egyéb politikai párt, állam és vezető személyiségek követték nyomdokait. Voltak a XX. századnak olyan időszakai, amikor a – kommunista és fasiszta pártokat összekapcsoló – totalitárius államok voltak többségben, a demokráciák pedig kisebbségben, a fennmaradó autoritárius államok pedig közelebb álltak az előbbihez, mint az utóbbihoz. Az a tény, hogy a század utolsó évtizedében drámaian megváltozott a helyzet a demokráciák javára, mindenekelőtt a keleti és kelet-európai, valamint a latin-amerikai országokban, azt jelzi – legalábbis pragmatikus értelemben –, hogy a leninista elgondolás véglegesen kudarcot vallott. Ez a tény azonban nem azt jelenti, hogy fel kellene hagynunk a megértésére tett kísérlettel.

A fundamentalizmus, a totalitarizmus és a terror modern találmány. A modernitás előtti társadalmakban az emberek élete szilárd alapokon nyugodott. Ezeket az alapokat mindenki magától értetődőnek tekintette, miként a hitrendszereket és a hatalomban, a gazdagságban, az oktatásban és sok más egyébben rejlő egyenlőtlenségeket is. A modern világban nincsenek többé szilárd alapzatok. A modern világ szabadságra épül, ugyanakkor a szabadság olyan alap, amely nem jelent biztos talajt. Az ember, egyebek között, megválaszthatja a politikai intézményeket, megváltoztathatja azokat, újakat találhat ki. Ám kitalálhat (és megváltoztathat) hitrendszereket is. Mármost azokat a hitrendszereket, amelyeket választanak, és amelyek politikai célokat is szolgálnak, ideológiáknak nevezzük. Ezek között vannak zárt ideológiák. Egy hitrendszer akkor nevezhető zártnak, ha dacol minden ellenérvvel, és ha letéteményesei azokról, akik ezt a rendszert nem fogadják el, nem egyszerűen azt tartják, hogy tévednek, hanem eretnekeknek, sötét és ellenséges erők „ügynekeinek”, megbízhatatlan elemeknek, mi több, ellenségeknek tekintik őket. Valahányszor kizárólagos hatalomhoz jutnak (egy párton vagy egy országon belül) a zárt ideológiák vezető képviselői, erőt vagy erőszakot alkalmaznak azokkal szemben, akik nem hajlandók behódolni.

Nem szükségképpen fundamentalista az, aki élete számára bizonyos szilárd alapzatokat választ. Csak akkor válik azzá, ha ugyanakkor gonosz indítékokat, önérdeket tulajdonít azoknak, akik más alapokra építik életüket, vagy akik semmilyen alapzatot nem választanak maguknak. Nehéz a nyitott világlátáshoz ragaszkodni (hacsak nem cinikus az ember), ugyanis nehéz önállóan gondolkodni és a másik ember helyébe képzelni magunkat, és, miként Kant megjegyezte, a legnehezebb dolog következetesen gondolkodni. A modern világ legtöbb emberében mindig jelen van egy halvány fundamentalista vonás. Ám csak kevesen válnak a szó szoros értelmében fundamentalistává, ha intézményes hatalom vagy erőteljes közvélemény nem bátorítja azt, ha az államhatalom nem bünteti azokat, akik szembeszállnak a kötelező hitvallással. A totalitárius pártok és államok két lépésben intézményesítik a fundamentalizmust: először „hivatalos hitvallással” teszik, az „odatartozás” (a párthoz, a megfelelő osztályhoz, a megfelelő fajhoz, az államhoz tartozás) biztosítékának tekintik, s aztán törvényen kívül helyezik az attól való eltérést, elszakadást és a szembenállást. A totalitárius intézmények tehát olyan intézmények, amelyeknek a fundamentalista és zárt ideológiák megőrzése a feladata. Ez még szembeötlőbb, ha megfordítva fogalmazunk: a totalitárius intézmények olyan intézmények, amelyek akkor működnek a leghatékonyabban, ha lényegük szerint fundamentalista és zárt ideológiákat ápolnak. Ezek az ideológiák lehetnek világiak vagy vallásiak. A világiak alapjául osztály, faj, nemzet vagy birodalom vagy etnikai hovatartozás szolgálhat. A harmadik fajta, mely a fasiszta modellt követi, kevésbé érzékeny az ideológiára, ámbar ez is megtörténhet, mint például a muzulmán fundamentalizmus ideológiaként való feltűnése az utóbbi időben.

De térjünk vissza Leninhez. 1902-ben új pártszabályzatot terjesztett az orosz szociáldemokrata párt bolsevik kisebbsége elé. Ez volt a totalitárius párt születésének pillanata. Lenin szerint egy pártnak olyannak kell lennie, mint egy hadseregnek; a parancs-parancsteljesítés viszonyai szerint kell működni, hierarchikusan kell felépülnie, alapjául egyetlen ideológia (Lenin értelmezésében a marxista ideológia) szolgálhat, hatékonyan kell fellépnie illegális és titkos műveletekben, akciópártként kell működni, melyben nincs helye a megfontolt mérlegelésnek. A megfontolt demokráciát Lenin megfogalmazása szerint a tehetetlen értelmiségiek és nem a tette kész munkások politikája jellemzi. A totalitárius párt nem egy vezetője természetesen frusztrált értel-

miségi volt. Az ily módon szervezett párt a vezetői által titokban kigondolt tervek végrehajtásának fegyvere, olyan fegyver, amellyel tartós, ha lehetséges, a legfőbb hatalmat lehet megszerezni, s ha ezt eléri, akkor kívánsága szerint formálhatja a társadalom passzív emberanyagát, hogy az lelkes támogatók tömegévé váljon. A totalitarizmus tipikus működésmódját, vagyis azt az elgondolást, hogy a párt egyfajta politikai elit, melynek a sikeres működéshez életre kell hívnia és irányítania a tömegmozgalmat, Lenin már a XX. század első évtizedében megfogalmazta. A központilag szervezett, látszólag spontán tömegdemonstrációkat ugyancsak Lenin ötlötte ki. Ugyanígy a totalitárius szervezet világméretű elterjesztését is.

Marx megjósolt egy világforradalmat – melyen ő egybehangolt nyugat-európai forradalmat értett –, és közreműködött a hasonló felfogású pártok és mozgalmak első európai–amerikai intézményének, az Első Internacionálénak a megszervezésében. Ezt az intézményt a megfontolt gondolkodás jellemezte. Lenin viszont olyan világméretű intézményt akart létrehozni, melyre nem a megfontoltság, hanem a végrehajtás jellemző. Ezt a célt szolgálta a Harmadik Internacionálé. Lenin jóval tovább ment a globalizáció tervével. Az imperializmusról megfogalmazott elméletében azt jósolta, hogy a forradalmak az imperializmus leggyengébb láncszemeiben pattannak ki. Ez nem csupán ígéret volt Oroszország számára és garancia arra, hogy a világforradalom élharcosa lesz majd, hanem mozgósította a gyarmatokat és a félgymatokat (mindelelőtt Kínát) arra, hogy bekapcsolódjanak a totalitárius vállalkozásba. Lenin jó szemmel látta meg a világ ama részeinek fontosságát, amelyekről az idő tájt politikai jelentéktelenségük okán nem vettek tudomást, amelyek azonban a későbbiekben meghatározó politikai szerephez jutottak.

Ez a felismerés tette a leninizmust olyan népszerűvé a „harmadik világban”, legalábbis egy időre. Voltak persze egyéb tényezők is, mint például az, hogy Lenin kiemelte a parasztság forradalmi szerepét, és hogy szervezeti modellje látszólag a legkönnyebb utat kínálta fel egyfajta modernizáció végrehajtására. A leninizmus nélkül Marxnak a legkisebb befolyása sem lett volna az európai kontinensen kívül, ahol kommunizmuselmélete született, s ahol hatása érezhető volt, elsősorban Olaszországban és Franciaországban és kisebb mértékben Belgiumban és Németországban, valamint Oroszországban (ahol még mindig él).

De hadd térjek végül vissza Marxhoz, a történeti személyhez. Amikor másokkal együtt megalapította az Első Internacionálét, nem gondolt pártszervezetre, ennek ellenére egy egységes és zárt elméletet (a magáét) kívánta az összegyűlt pártokkal elfogadtatni. Nem járt sikerrel. Noha erőszakos ember volt, ahhoz nem volt elegendő hatalma, hogy véghezvigye akaratát, ezért tehát visszavonult a tudós magánéletébe. Lenin szerint ez súlyos hiba volt, melyet ki kellett javítani. Hadd tegyem hozzá, hogy Lenin hasonló okból kritizálta a francia jakobinusokat is. A terror azért szenvedett vereséget, mert ők nem értették meg a totalitárius párt szerepét. Voltaképpen a francia forradalom alatti *terreur* szülte a politikai terrort. Totalitárius párt és államszervezet nélkül azonban hamar kimerülnek a terror erői. Lenin e tekintetben is felfedezőnek számít, ugyanis megnyitotta az utat az esetlegesen kiválasztott áldozatok millióinak találomra és tömeges méretekben zajló legyilkolásához. Kérdéses, hogy vajon Szovjet-Oroszország vagy a Szovjetunió már Lenin idejében is gyakorolta-e a modern értelemben vett tömegterroret, vagy hogy a szovjet totalitarizmus csak Sztálin alatt, a mezőgazdaság kollektivizálása idején vált-e terrorista állammá. Ám ha feltételeznénk is (amit nem teszünk), hogy a terror csak Sztálin idejében vált általános gyakorlattá, a

tény akkor is tény marad, hogy azt az elméletet, amely pozitív hangsúlyt helyez a terrorra és a terror eszközeként szolgáló intézmények kiépítésére, Lenin fogalmazta meg. Ebből számomra nem az következik, hogy a totalitarizmus szükségképpen a terror uralma is egyben. Fennmaradhat ugyanis terror nélkül is, mint ahogy az Közép-Európában Sztálin halála után történt.

Lenin totalitarizmusmodellje volt a totalitarizmus utolsó típusa, amely utolsóként tűnt el az európai tájról. Azok, akik az európai kultúra felsőbbrendűségéről beszélnek, jobb, ha nem feledkeznek meg arról, hogy a legpusztítóbb totalitárius rezsimek (a náciizmus és a bolsevizmus) tisztán az európai kultúra termékei. Jelenleg azonban úgy tűnik fel, mintha a totalitarizmus bukása után az európaiak készek volnának felismerni Kant álmát az örök békéről, amennyiben lemondtak a háborúról s ezáltal az egyes államok abszolút uralmáról is. Egyben ne feledkezzünk meg Kant kikötéséről sem: csak is köztársaságok léphetnek egymással az örök béke szövetségére. „Köztársaságon” Kant olyasmittel értett, ami hasonló az általunk liberális demokráciának nevezett formához, ahhoz a demokráciához, amely szavatolja az emberi jogokat, bennük a kisebbségek jogait, olyan alkotmányos berendezkedés, ahol a polgárok jogait biztosító alkotmány alapvető és általános törvényként szolgál, amelyből egyértelműen levezethető minden egyes törvény. A liberális demokrácia sok fogyatékos-sággal rendelkezik; egyáltalán nem mondható teljesnek vagy tökéletesnek. A rossz döntések azonban helyrehozhatók, és senkinek sem kell az életét vagy a szabadságát kockáztatnia azzal, hogy szembe mer szállni velük. Ez már magában is elegendő ahhoz, hogy a liberális demokráciák elkerülhetik a polgárháborúkat és a más liberális demokráciák elleni pusztító háborúkat.

Annak ellenére azonban, hogy jelenleg a liberális-demokratikus alkotmányos államok vannak többségben, a totalitarizmusnak továbbra is vannak követői, léteznek autoritárius államok, és nem egy ország rendelkezik hivatalos fundamentalista hitvallással. A világi fundamentalizmusnak manapság nincs sok követője, szemben a vallási fundamentalizmussal. A marxizmus-leninizmus bukásáról szólván tehát látnunk kell, hogy az szekuláris alapokra épült.

*

Írásom elején különbséget tettem Marx és a marxizmus között. A marxizmuson belül ugyancsak megkülönböztettem műveinek elméleti felhasználását, például a történetírásban, és ideológiaként történő pragmatikus használatát. A pragmatikus használatot illetően vizsgálódásomat két fő tendenciára irányítottam: a szociáldemokráciára és a leninizmusra. A megválaszolandó kérdés Marx relevanciáját, illetve irrelevanciáját érintette. Összegzésül hadd körvonalazzak néhány lehetséges választ.

Gondolkodását és elméletét illetően Marx semmiben sem különbözik bármely gondolkodótól. Azok számára releváns, akik tulajdon gondolataikat közvetlen vagy közvetett módon az ő szövegeihez tudják kapcsolni, akik elmélete egyik vagy másik aspektusából egyfajta ösztönzést merítenek a maguk számára. Azok számára viszont teljességgel irreleváns, akik semmit sem tudnak kezdeni eszméivel, és azok számára is, akik filozófiai és elméleti okokból elutasítják őt, vagy mert érthető módon elriasztja őket a marxizmus.

Ami a modern társadalom működés módjának veszélyeit és határait illeti, továbbra is releváns annak az embernek a neve, aki radikálisan ráirányította a figyelmünket ezekre, jóllehet a *Marx* név manapság inkább szimbolikus értelemben használatos, és

rendszerint nem is említik. Az országokon belüli és az országok közötti újraelosztás programja, a modernitás normájának (az egyenlő lehetőségek elvének!) komolyanvétele, a szocialista tendenciák elősegítése a modern korban, vagyis az emberi lakóhelyek és hagyományok megvédése a kapitalizmus állandóan forradalmasító hajtóerejétől – mindez tehát éppen annyira érvényes ma, mint száz évvel ezelőtt.

A politikát illetően jobb, ha megfelelkezünk Marxról. Mivel nem volt politikaelmélete, ez meglehetősen felesleges tanácsnak tűnik. A szociáldemokrata politika a demokrácián, a demokratikus politizáláson belüli politika. Minden hiányossága vagy hibája ellenére ez a lehető legjobb politika. A demokratikus politizálást nem Marx találta fel, épp ellenkezőleg, elutasította, és nevetségesnek tartotta. Lenin, mint mondtam, politikai zseni volt. Marxra tett utalásai a hősimádat gesztusai voltak, hiszen ő egyedül találta fel az egész „marxista–leninista” politikai ideológiát. Ma nem tehetünk jobbat, mint hogy messzire elkerüljük a leninista politikát. Nem csupán azért, mert egy kegyetlen diktatúra stratégiájaként erkölcsi szempontból taszító, hanem azért is, mert gyámkodni akar egy ország lakosai fölött, ami azt eredményezi, hogy elkorcsosulnak politikai képességeik, minek következtében még a leninista intézmények eltűnése után is sokkal nehezebb feladat a demokrácia gyakorlása, mint amilyen egyébként. Ezt tapasztalhatták a kelet-európaiak az utóbbi tíz év során.

Végül pedig a leninista politikát azért kell elutasítani, mert a marxista–leninista politika nem váltja valóra azt, amit ígért: a gyorsabb, sikeresebb, barátságosabb modernizációt. Az igazság az, hogy a modernizáció szovjet módja volt a legkevésbé sikeres és a leglassúbb. Ami pedig a barátságosságot illeti, a szociáldemokrácia jobb alkut kínál. A hataloméhes, frusztrált értelmiségiek számára persze még mindig a leninizmus nyújtja a leggyorsabb és legkönnyebb utat a felsőbb pozíciókba; ez egy gigászi *ego-trip*. Mivel pedig mindig is lesznek hataloméhes, frusztrált értelmiségiek, valószínűleg semmiféle észérvm nem képes megakadályozni, hogy új totalitárius vagy kvázi-totalitárius pártok vagy országok alakuljanak ki ott, ahol a demokrácia még nem vert gyökeret. Ehhez azonban már senkinek nincs szüksége Marxra, de még Leninre sem.

A politikai intézmények emlékezete ugyanis hosszú távú.

Kutas József

A KÖD

„Magasztald az órát.”
(A Ruess Quartette jelmondata)

Egyszer csak eljöttek az őszi reggelek, és itt is maradtak.

Anna számára újdonság volt az egybefolyó szürkeség, amely a ház körül hullámozott, mint egy holt tenger. Nem tudta megszokni, így hát nem is próbálkozott vele, inkább az idő sajátosan egyedi idomításával foglalkozott.

Előbb a heteket tagolta napokra, majd a napokat fürge kis órákra, az órákat táncoló percekre osztotta, és ezeket az immáron áttekinthető egységeket rajzolta teli színes